

**„Az jó követés [...] igen hasznos”
Szövegalkotási szempontok megfogalmazásai
16–17. századi irodalmunkban**

Absztrakt

Jelen dolgozat az 1580–1630 közti időszak kritikatörténetéhez nyújt adatokat. Néhány szerző megjegyzéseit idézve kirajzolódnak a szövegalkotáshoz kapcsolódó elképzelések. Kiténik, hogy míg a retorikai dispositio jegyében a szövegek megszerkesztését fontosnak tartották, az elocutio eszköztárának alkalmazását a vallásos irodalomban jellemzően felesleges szószaporításnak, ezért kerülendőnek ítélték. Ugyanakkor voltak, akik felismerték a nyelvi eszközök stílárius jelentőségét.

Kulcsszavak: 16–17. század; irodalmi gondolkozás; elszórt megjegyzések; retorikai dispositio; retorikai elocutio

Abstract

This paper is a contribution to the history of criticism in the period 1580–1630. From the comments of some authors quoted in the paper, ideas relating to the creation of texts can be reconstructed. It appears that while in religious literature the structuring of texts was considered to be important for rhetorical dispositio, the use of elocutio was typically considered as an unnecessary *circumlocution* which was, therefore, to be avoided. However, some of the authors did recognise the stylistic importance of linguistic devices.

Keywords: 16th and 17th centuries; literary thinking; scattered comments; rhetorical dispositio; rhetorical elocutio

Régi irodalmunk kritikátörténeti feldolgozása során fontos feladat a szerzők önreflexióinak vizsgálata. Különösen figyelemreméltók azok a megjegyzések, amelyekben saját írói gyakorlatukról nyilatkoznak, és ennek során elítélendő vagy követendő példaként neveznek meg különféle szövegalkotási módszereket. Rendelkezésünkre áll egy-egy kötetnyi összefoglalás a középkor,¹ az 1530–1580² és az 1630–1700 közti időszak³ irodalmi gondolkodásának jellemző példáiról, továbbá a 16–17. század fordulójának retorikai műveltségéről.⁴ Tervbe van véve az 1580 és 1630 között eltelt félszázad több szempontú áttekintése.⁵

Erre az időre esik több irodalmunk első vonalába tartozó alkotó – Balassi, Rimay, Szenci Molnár, Pázmány – munkássága. A bőséges szakirodalomnak köszönhetően jól ismerjük költészetéhez, prózához, fordításhoz, általában irodalomhoz kapcsolódó megnyilatkozásait. Ám hasonlóan a már feldolgozott korszakokhoz, előfordulhat, hogy nem túlságosan ismert – vagy kevésbé tapintatosan fogalmazva: évszázadok óta nem olvasott – szerzők írásai ugyancsak értékes adalékokkal szolgálhatnak a vizsgálandó időszak kritikátörténetéhez. Az alábbiakban ezekből idézek néhány megállapítást, legnagyobbbrészt a kegyességi irodalomból.

Összhangban a korszak prédikációs gyakorlatával és – a 17. század közepéig még nem létező magyar szerkesztésű – praeceptum-irodalom szabályaival egyre gyakoribb a prédikáció felépítése meghatározott séma alapján. Ennek megvalósulása a retorikai dispositio szintjén ragadható meg. A következő, egyetlen kötetből, Sóvári Soós Kristóf pré-

-
- 1 TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984).
 - 2 BARTÓK István, „Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 2023).
 - 3 BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998).
 - 4 KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 2007).
 - 5 BARTÓK István, „Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1580–1630 között: Programtanulmány egy tervezett monográfiához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022): 782–799.

dikációiból⁶ kiragadott példák – kisebb-nagyobb eltérésekkel – jellemzők a 16–17. század fordulója körüli évtizedekre.

Megfigyelhető a szerkezeti egységek megkülönböztetése, számon tartása. (Az idézőjelbe tett magyar szakkifejezések után zárójelben közlöm a latin *ars concionandi* terminusait.) Az egyes részek elnevezésére néha magában a szövegben sor kerül. A „fel vött Ige” (textus) után a prédikátor röviden összefoglalja a tárgyalt szakasz „sommáját” (summa), rátér „az Igéknek magyarázattyára” (explicatio), majd „czikkelekre” (partes) osztja és kifejti az „Evangéliumi Tudományból” eredő „tanulságokat” (doctrina). Figyelmeztet az egyes részek kezdetére és végére. Megnevezi a „tanuságok” különféle hasznait (usus), például: „Ez tanuságban feddetnek mind azok, kik...” (reprehensio), vagy az evangéliumi szakasz a híveket „meg vigasztallya imez Igékben” (consolatio). A megfogalmazásból az is világossá válik, amikor hivatkozik a felmerülő ellentételekre (contradictio): „azt merik nagy szömtelenül mondaní”, majd a cáfolatra (redargutio) is sort kerít: „Hazugság ez. Ez hazugságnak penig nyilván való voltát meg ismerní”. A „tanuságok” hasznait rá szabja (applicatio) az időszerű helyzetre: „Nem sok héa, hogy így nem jára Magyarország is”. A befejezést (conclusio) is előkészíti: „Hogy el végezzem immár prédikáciomat...”

Más esetekben az egyes szerkezeti egységek nevét tipográfiai megoldásokkal is kiemelik: vagy középre zárva, nagyobb betűkkel, az előtte és az utána következő szövegrészekről sorközökkel elkülönítve, vagy a margón feltüntetve.

Különös figyelmet érdemel a magyar retorikai szakkifejezések megjelenése jóval az ilyeneket tartalmazó és rendszerbe állító prédikációelméleti művek megszületése előtt. A magyar terminológia az egyes életműveken belül következetes, másokkal összehasonlítva viszonylagos egységet mutat. Ebben a külföldi elméleti irodalom tanulmányozása és a (jellemzően) latin terminusok értelemszerű magyarítása éppúgy szerepet játszhat, mint a magyar nyelvű prédikációs gyakorlat ismerete és alkalmazása.

6 SÓVÁRI SOÓS Kristóf, *Az szent prophétáknak [...] írásoknak prédikációk szerint való magyarázattyának...* (Bártfa: Klöss Jakab, 1601). RMNY 837.

Többen hangoztatják a tudatos szerkesztés igényét. A „szép rend” ismétlődő formula, és nemcsak a szövegekből rekonstruálható, hanem annak szükségességét elméletben is megfogalmazzák. Károlyi Péter prédikációkban magyarázza a *Hiszekegyet*. Váradi Kalmár Mihálynak szóló ajánlásában világossá teszi, hogy a fejtegetésekben rendet kell tartani. A követendő példáról írja:

Ezzel is pedig nemcsak az külső renden való emberek, hanem még az Anyaszentegyházbeli pásztorok is segíttetnek, hogy úkis ez féle bölcs tanítóknak nyomdokokat kövessék, és az írásnak magyarázattyában szép rendet tartsanak, mert ha az jó követés egyéb féle mesterségekben igen hasznos, sokkal inkább ez kívántatik az Isten igéjének haszonnal való hirdetésében, hogy az tanítók ne csak az ű fejektől ércsenek, hanem szorgalmatosan és híven kövessék azokat, az kikben az Istennek bővebb ajándékát esmerik.⁷

Bizonyosan nem túlzást ezt úgy érteni, hogy a szerző a világi ékesszólástannak az egyházi retorikára alkalmazott változatát – vagy legalábbis annak a gyakorlatban megmutatkozó megvalósulását – ajánlja prédikátortársai figyelmébe.

Debreceni Szőr Gáspár imádságoskönyvének egyetlen ismert példánya az elején csonka, így nem tudhatjuk, ki az ajánlás címzettje. Szövegének fennmaradt részében a nyomtatvány 9 sorában háromszor fordul elő a „rend” szó:

Jöllehet pedig az mi urunk, Jesus Christus igen szép rendben foglal mindennemű szükségünkről való imádságunkat, mellyel ő felségét szüntelenül meg szólítanók, mely oly rövid renddel, de nagy értelemmel szereztetett, hogy sem Angyalok, sem emberek szebb renddel ékesb rövidséggel nem rendelhették volna.⁸

7 KÁROLYI Péter, *Az apostoli Credónak avagy vallásnak igaz magyarázattya prédikációk szerint...* (Debrecen: Hoffhalter Rudolf, 1584), A3r–v. RMNY 539.

8 DEBRECENI SZÖR Gáspár, *Ájtatos imádság* (Bártfa: Klöss Jakab, 1599), A4r. RMNY 848.

Derecskei Ambrus Pál apostolnak a rómaiakhoz írott levelét prédikációkban magyarázza. Az első részt így vezeti be:

Illyen renddel akarunk, az Úrnak segítségével által, ez levélnek magyarázásában procedálnunk. Először az egész caputnak az rendit meg jelentyük. Másodszor az caputot bizonyos Praedikatióknak formájára rendellyük, és azoknak is rendit meg mutatván, az igékből veszünk annak utána lelki tanuságokat.⁹

Az idézetből kitűnik: a szerző nemcsak maga, hanem a hallgatóság vagy olvasóközönség számára is szükségesnek tartja a „rend” és a „forma” hangsúlyozását. Így teszi nyilvánvalóvá, mennyire fontos a szabályok szerinti szerkesztés. A szabályok nem önmagukért valók; emlegetésük célja nem a retorikai műveltség fitogtatása. A logikus felépítés, a követhető gondolatmenet a mondandó könnyebb befogadását szolgálja, elősegítve a prédikátor legfőbb célját: a „lelki tanuság” megmutatását, azaz a hívek kalauzolását az üdvösség felé vezető úton.

Szenci Molnár Albert Abraham Scultetus heidelbergi udvari pap prédikációit fordította németből magyarra. A nagyszombati egyház-község előjáróinak szóló ajánlásában ugyancsak az eredeti munka „szép rendjét” méltatja, ebben látja külföldi sikerét:

[...] nem is tudok mást, hogy ennél szépb methodussal, renddel és világosb értelemmel volna írva. Innen vagyon, hogy Németül is ez hat esztendőkbén immár kétszer nyomtatott ki sok ezer exemplárra. Honnét azt reménlem, hogy Magyaról is némely híveknél kedves fogjon lenni.¹⁰

Az idézett szerzők felismerték az átgondolt szerkezet szükségességét. Egy beszéd elkészítésénél az előadandó anyag összegyűjtése és elrendezése után következik a megfogalmazás. Ennek során nyílik lehetőség a nyelvi eszközök használatára. Úgy tűnik, hogy a vizsgált időszakban a szerzők a dispositio jelentőségével tisztában voltak, ám kevésbé voltak engedékenyek az elocutio eszköztárát illetően. Jobbára elhatárolják magukat a felesleges szószaporítástól, a mondandó cifrázásától; ehe-

9 DERECSKEI Ambrus, *Az szent Pál apostol levele...* (Debrecen: Lipsiai Pál, 1603), A4r. RMNY 895.

10 SZENCI MOLNÁR Albert, *Postilla Scultetica...* (Oppenheim: Hieronymus Galler, 1617), 8–9. RMNY 1144.

lyett a tartalomra helyezik a hangsúlyt. Ezt tükrözi több elméleti megnyilatkozás.

Félegyházi Tamás a keresztyén hitről szóló tanításának ajánlásában Teleki Sámuelhez fordul. Módszerét így jellemzi:

Az tanításban rövid módot tartok, hogy az mi az derék értelem, az olvasók könnyebben vehessék eszekben. Miért pedig hogy az keresztyéni hitnek ágai sok dologban egyeznek, az mit egy helyen rövid beszéddel írtam, ugyan azont másutt bővebben meg magyaráztam. Senki azért ez írásban ékesen való szólást ne keressen, hanem hasznót és rövid értelmet.¹¹

A következő évben a munka kibővítve jelent meg. E kötet ajánlását Félegyházi a debreceni tanácsnak és az egész keresztyén gyülekezetnek címezte. A hozzáférhető példány csonkasága miatt ez nem olvasható, viszont kapcsolódik a témához a Szentírásról szóló rész. Az előző kiadásban röviden érintette, hogy „az apostolok mire tanítanak”, itt azonban részletesen fejti ki a tudnivalókat. Az ékesszólásról és a terjengős magyarázatokról vallott nézeteit Pál apostol tekintélyével támasztja alá:

[...] az heában való igéknek ujsága el távoztassék, és valami bolond babákhoz illő beszédekkel az írás meg ne elegyíttessék. Ez ellen vétkezik a Pápa serege, ki meg utálván az Evangélium egyigyü tudományát, agyas emberektől találatott haszontalan és homályos igékkel az sz. írást annyira be keverte, hogy soha ki nem tud belőle feselni, és soha végét neméri a sok heában való kérdéseknek. [...] Az Corinthusbeliek között feddi az Sz. Pál azokat, kik az írásnak magyarázattyában nem az lelki épületet keresik, hanem ékesen való szóllásokat mutogattyák.¹²

1583-ban látott napvilágot a munka harmadik kiadása. Ebben tanulmányozható a debrecenieknek szóló ajánlás. Félegyházi leszögezi: a kegyes írások célja, hogy

11 FÉLEGYHÁZI Tamás, *A keresztyéni igaz hitnek részeiről való tanítás...* (Debrecen: Hoffhalter Rudolf, 1579), 2–3 számozatlan lap. RMNY 430.

12 FÉLEGYHÁZI Tamás, *A keresztyéni igaz hitnek...* (Debrecen: Hoffhalter Rudolf, 1580), A3v. RMNY 454.

[...] a keresztyén olvasó, főképpen akinek gyenge tudománya vagyon, arra készítettik, hogy az derék sz. írásnak és a mellett az bölcsék magyarázattyának értelmére is könnyebben juthasson. Mert némellyek még az tanítók közzül is heában fárasztják magukat, mikor az magyarázók írásában igen foglalatosok, de az derék írásnak értelméről, az igéknek erejéről és az tanításnak bizonyos czéjjáról nem annyira szorgalmatosok, sőt az írásnak határát sokan által hágják és idegen dolgot forgatnak, avagy pedig ékesen szólásokat mutogatják. De aki jó tanító, annak az Isten igéje mellett igen szoroson kell járni. [...] [Isten igéjének] magyarázattyában én nem kerestem sem ékesen való szólást, sem valami heában való dicsekedést, hanem csak az Isten tisztességét és az híveknek épületét.¹³

Pathai István a szentségekről szóló tanítását Enyingi Török Istvánnak ajánlotta. A fentebb idézett szerzőkkel ellentétben nemcsak az „ékesen szólást” utasítja el, hanem mindenféle szabály és előírás követését is a szövegalkotás során, mintha az a magasztos cél rovására menne:

Írtam peniglen magyar nyelven és igen paraszt beszédekkel, csak az szegény kösségnek és némely gyöngye magyar írás olvasóknak kedvéért, nem igyekeztem semmit az Szónak bölcsen és kötelessen való formálására, mert láttya az Űristen, semmi magamra néző dicsekedést nem keresek ebben, hanem csak az mi megváltó urunk, Jesus Christusnak tisztességét és az ű anyasz. egyházának épületit [...]¹⁴

Különösen figyelemreméltó „az Szónak bölcsen és kötelessen való formálása”, amennyiben magyar retorikai szakszövegnek tekinthetjük. A „köteles” a régiségben is ugyanazt jelentette, mint ma. A TESZ Pázmányra hivatkozva adja meg a szó egyik jelentését: olyan (dolog), amit megtenni, megvalósítani, kinyilvánítani kötelező; obliegend. A „bölcs-csel” együtt említve Pathai kétségtelenné teszi: a praeceptum-irodalom

13 FÉLEGYHÁZI Tamás, *A keresztyéni igaz hitnek...* (Debrecen: Hoffhalter Rudolf, 1583), (?) 3r–4r. RMNY 525.

14 PATHAI István, *Az sacramentomokról is genere...* ([Sicz]: [Manlius János], 1592), [AVIIIr]. RMNY 705.

és a mintaprédikációk követését ellenzi, abban a hitben, hogy az a szerző öncélú dicsekvésének minősül.

Hasonló álláspontot képvisel Lethenyei István. Zvonarics Mihály halála után adta ki annak vasárnapi és ünnepi prédikációit. A Nádasdi Pálnak és feleségének, Révai Juditnak címzett ajánlásában így ír:

Mert nyilván való dolog az, hogy valamely tanétó az sok külső dolgoktul vett hasonlatosságoknak, példabeszédeknek, históriáknak, Poéták verseinek, pogány bölcsek ékes mondásinak, és egyéb efféléknek bőségében szokta tanétását állapétani, az szent írásnak penig [...] sok szép bátorétó, oktató, tanétó és örök életre igazgató mondásit elhadgya, nagy gyakran haszontalan tanét. Mert az szent Íráshoz nem szoktatván magát néha oly dolgokatis hoz elő minden értelem nélkül, melly az hallgatóknak nem hogy épülettyekre volna, de sőt inkább károkra, holott mikor lelki tanúságokat kellene vennie, csak hiába valóságokat hallonak.¹⁵

Lethenyei is az elocutio eszközkészletét ítéli el mint a lényeges tartalom befogadásának akadályozóját. Nem mondhatjuk, hogy ez túlhaladott álláspont, mivel a 17. század folyamán még többen vallottak hasonló nézeteket, mint ahogyan az igényes megfogalmazás mellett is sokan állást foglaltak.

A fentebb idézett elutasító álláspontokhoz képest retorikai szempontból üdítőbbnek tűnik Pécsi Lukács kapcsolódó fejtegetése. Botanikai szakkönyvként értékelt munkájában a követendő erényeket különféle virágok leírásával és metszetes ábrázolásával szemlélteti. Ennek jelentősége nem került el a növényteni szakirodalom kutatóinak figyelmét. Az viszont a kritikátörténet számára érdekes, ahogyan Pécsi az előszóban a hasonlatok alkalmazásának hasznáról értekezik:

Azért ez írásban semmi egyéb nincsen jámbor föl nevelésre való dolgokrul, melyek szép virágokhoz vannak hasonléttatva, és arany, ezüst fonálhoz és egyéb színű selymekhez, úgy, hogy egy szép lelki tisztességes koszorút készítettem, mely füveknek természetit az mennyire ide elég volt, elő hoztam, hogy az kik olvassák, az virágoknak ű mivoltok eszekbe jutván mindgyarást

15 ZVONARICS Mihály, *Magyar postilla...* (Csepreg: Farkas Imre, 1627), 4–5. RMNY 1380.

az jó erkölcsről, melyet példáz, inkább meg emlékezzenek. Mert bizonyára oly negédesek és kedve töltek vagyunk, ha úgy nem cselekesznek velünk, mint az Apatekáriusok (kik az orvosságot valami czukorral avagy mézzel fedezik be, hogy inkább be vehessék az betegek), ha szép szóval avagy távul való eszközökkel nem élnek és oktatnak minket, igen nehezek vagyunk ez jó erkölcsöknek cselekedetire és meg fogadására. Azért nem ártott, hogy ez hasonlatossággal éltem ez írásban, hogy valamikor afféle virágokat szednek az szűzek, avagy csokorba kötik, készeríttessenek az jó erkölcsökről csak meg emlékezni.¹⁶

Találhatunk olyan megjegyzéseket, amelyek még ha nem is konkrét elokúciós eszközöket érintenek, mégis rendkívül fontosak a magyar stíluseszmény szempontjából. Mantskovit Bálint bibliai indexének ajánlásában fordítását Rákóczi Zsigmondnak ajánlja. Saját gyengeségeit így sorolja fel:

[...] leg először tudván az én vékony elmémnek erőtlenségét, másodszor az Magyar nyelvnek való magyarságában nagy és sok féle fogyatkozásomat.¹⁷

A kötelező humanista szerénykedés során Mantskovit saját „fogyatkozását” abban látja, hogy nem felel meg bizonyos nyelvi norma követelményeinek. Ebben az összefüggésben „az Magyar nyelvnek való magyarság” egyértelműen pozitív tartalmú. A magyar nyelv sajátosságainak megfelelő kifejezést jelenti, azt az igényt, amit jó fél évszázaddal később Medgyesi Pál így fogalmazott meg: „sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”,¹⁸ és utána hasonló fordulatokkal egyre többen.

Visszatérve a 16–17. század fordulójára: hasonlóan nyilatkozik a magyar stíluseszményről Mihálykó János. Lukas Polio 7 prédikációjának fordítását Czobor Erzsébetnek ajánlva saját „együgyű” munkájáról így ír:

16 PÉCSI Lukács, *Az keresztyén szűzeknek tisztességes koszorúja...* (Nagyszombat: Érseki nyomda, 1591), A4v–A5r. RMNY 670.

17 MANTSKOVIT Bálint, *Index Biblicus...* (Vizsoly: Mantskovit Bálint, 1593), [()I]. RMNY 738.

18 MEDGYESI Pál, *Doce nos orare, quin et praedicare* (Bártfa: Klöss Jakab junior, 1650), 2v. RMNY 2310.

Várom vala, hogy más bízott Uram és atyámfia vötte volna magára ez munkácskát, az ki sokkal jobb módgyával, ékössebb phrasisokkal és magyarab igékkel tolmácsolta volna meg ez Könyvecskét. De mivel hogy ez munkácskát senki nem akará fel venni magára, Én az mennyire az vékony elmémtől lehetet, igen együgyü, de az mint reménlem értelmes szókkal magyaráztam meg.¹⁹

A „magyarb igék” mellett figyelemreméltó az „ékössebb phrasisok” említése mint – a szerénykedő fikció értelmében – kíváncsú, de meg nem valósított „jobb mód” másik jellemzője. Itt tehát az elocutio eszköztárának alkalmazása nem kerülendő, hanem követendő lehetőségként jelenik meg.

Szenci Molnár Albert a *Postilla Scultetica* fentebb idézett ajánlásban szerénykedő fordulattal mentegeti munkájának az eredeti német szöveg ékességétől elmaradó stílusát:

Noha én az Magyar szónak olly ékessen folyásával azt nem fordíthattam, az mint Németül vagyon írva: Azmiképpen, hogy ha szőnyegetis megfordíttya ember, nem szinte olly ékes másfelől. De én az én vékony erőm szerint szolgálók az egyigyű híveknek.²⁰

Itt még világosabbá válik, hogy az eszményi állapot „az Magyar szónak ékessen folyása”.

Tovább keresve és rendszerezve a vizsgált korszak – a tervezett kutatás keretei között az 1580–1630 közti félszázad – kritikátörténeti érdekű forrásait, az újabb információk gyűjtögetése nem ígérkezik öncélú adathalmaznak. Kirajzolódhat valamelyest átfogó kép a régiség adott szakaszának irodalmi gondolkodásáról és annak kapcsolódásáról a megelőző és a következő korszakokhoz. Így a kiemelkedő személyiségek jól ismert megnyilatkozásai is elhelyezhetők tágabb összefüggésekben: nem elszigetelt, egyedi jelenségek, hanem a szerzők szélesebb körében ismert és hangoztatott elképzelések megfogalmazásai.

19 MIHÁLYKÓ János, *Hét prédikáció...* (Bártfa: Klöss jakas, 1612), 3v. RMNY 1030.

20 SZENCI MOLNÁR, *Postilla Scultetica...*, 8–9.